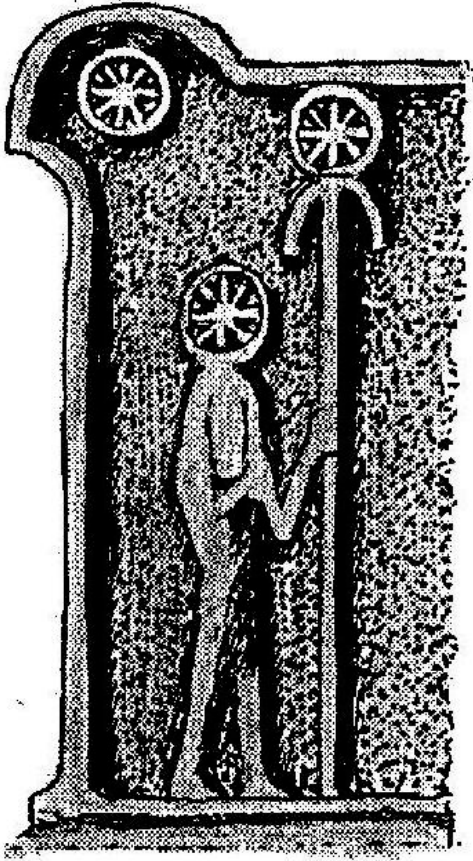

TÜRK HALKLARINDA DEVLET VE HÂKİMİYET SEMBOLLERİ – “BAYRAK”, “SANCAK”, “TUĞ”

Sancak. Asur Kralı Tukulti-Ninurta dönemine (M.Ö.1244-1207) ait taş plak üzerinde tasvir. İstanbul Arkeoloji Müzesi (F.Kurtoğlu'nun materyalleriyle)

Türk halklarında devlet ve hakimiyet sembolleri, kendinde atalarının ruhlarını, kabile veya devletin ilahi koruyucularına olan inamı kendinde barındıran bir nevi kolektif uğur objesi rolünü oynamıştır. Bunların gölgesinde toplanan ve bu insanların birliğini simgeleyen semboller – kaybolduğunda afetlerin yaşanması ve halkın varlığının sonlanacağı tehdidini oluşturan kutsal nesnelere – totem olarak algılanmaktaydı. Bu faktör devletin ve hâkimiyetin sembollerini şeref ve haysiyet sembolüne dönüştürmüştür.

Türk dillerinde devlet ve hakimiyet sembolleri anlamına gelen “bayrak”, “sancak”, “tuğ” terimlerinin kökeni ve anlamı tarihçiler ve filologlar tarafından detaylı olarak ele alınmış, ancak, bize göre, bu araştırmalar bayrakların biçimsel ve teknolojik somut ilkelerine alakasız kalmıştır. Örneğin, kimi zaman aynı sembol *bayrak* ve *sancak* terimleri olarak gösterilir, ancak, aşağıda belirtileceği gibi, bu terimler tamamen farklı semboller anlamına gelmektedir.

Berberliğin, hâkimiyetin ve nihayet devletin dış görünüşünün düzenleyen, tarihsel döneme bağlı olarak değişen belirli sembollerdi. Özel olarak süslenmiş başlıklar, kabilelerin önde gelenlerinin ve rahiplerin kıyafetleri

*Bunçuq. Gence Hanlığı. XIX. yy.
Azerbaycan Milli Tarih Müzesi*

hâkimiyetin en eski sembolleri olarak kabul ediliyor ise, birliğin ilk sembolleri çeşitli uçları olan sopalardı.

Birliğin en eski kolektif sembol şekillerinden biri, bugün İstanbul Arkeoloji Müzesinde muhafaza edilen Asur Kralı Tukulti-Ninurta (M.Ö.1244-1207 yıllar) dönemine ait bir dikili taş üzerindeki tasvir kabul edilmektedir. Taşın üzerinde, tepesine 8 milli tekerlek şeklinde güneş tasviri olan ve alt kısmına iki kurdele bağlanmış bir sopa tasviri bulunuyor. Üzerinde kurdele ve tüyler olan benzeri sopa Eski Mısır'da da bilinmekteydi [1, c.16; 2, c.371]. Arkeoloji literatüründe bu tür sopalar için genellikle "fors" terimi kullanılmaktadır. Azerbaycan'da bu tür forslar M.Ö.XIV-X yüzyıllarda kullanılmaya başlanmıştır ki, bunu, arkeolojik kazılar sırasında bulunan bronz forsların topuzları kanıtlamaktadır. Örneğin, Azerbaycan Milli Tarih Müzesinde, üzerinde güneş ve geyik tasviri olan fors muhafaza edilmektedir.

Firavun III. Ramses dönemine (M.Ö.1204-1173 yılları) ait duvar resminden görüldüğü gibi, alışıldık olduğumuz şekilde ilk bayrak (sopaya bağlı bez) Eski Mısır'da ortaya çıkmıştır. Yazılı kaynakta bu tür bayrağın adı, M.Ö.1112 yılında İmparator Zhou döneminde Eski Çin'de ve aynı zamanda bu dönemde Eski Hindistan'da geçer [3, c.5; 4, c.13; 5, c.4].

Böylece, fors ve bayrakların vatanı Doğudur ki, bu da tesadüfi değildir, çünkü ilk devletler burada ortaya çıkmıştır.

Araştırmacı K.V.Trever, Kafkas Albanyası vakanüvisi Moisey Kalankatlı'nın (VII yüzyıl) "Ağvan Tarihi" kitabında bahsettiği "hayvani bayraklar", "dalgalanan bayrakların" bez ve hayvan başının gümüşten tasvir edildiğini düşünüyordu [6, c.287-288]. Bu tür bayrakları çağımızın başlarında Sarmatlar kullanıyordu ki, "hayvani bayrakları" Batı Avrupa onlardan benimsemişti. Lena yazıtlarındaki elinde bayrak olan atlıların resimleri Erken Ortaçağ dönemine aittir [7].

Arap Hilafetinin ilk yıllarında bayrak, beyaz renkli olup uzun kısmı sopaya bağlanmış uzatılmış şekilde "Livayi Beyza" adlanıyordu[1, c.21-22]. Müslüman minyatürlerden görüldüğü gibi, bu şekilde olan bayrak daha

Buñcuq. XIX yy. Dresden Müzesi Türk Odası

sonraları da korunmuştu.

Gördüğümüz gibi, bayrak şekilleri farklıydı, buna göre onları ifade eden terimler de farklıydı. Rusça *знамя, штандарт, флаг, стяг, прапор, вымпел, значок, бунчук*, Fransızca - *enseigne, drapau, oriflamme, banniere, etendard, pavilion, pennon, fanion*; İngilizce - *solours, banner, standard, ensign, flag* terimleri kullanılmaktaydı.

Türk devletlerinde, "bayrak", "sancak", tuğ" terimleri ile ifade edilen devlet ve hâkimiyet sembolleri kullanılıyordu.

Türkçe *bayrak*, Azerbaycan Türkçesinde *bayraq*, Başkurt Türkçesinde *bayrak*, Kazak Türkçesinde *bayrak*, Kırgız Türkçesinde *bayrak, asaba*, Özbek Türkçesinde *bayrak*, Tatarca *bayrak*, Türkmençe *baydak*, Uygur Türkçesinde *bayraq* bir taraftan sopaya perçinlenmiş ve üzerinde sembolik yazılar ve resimler olan renkli kumaştan oluşan bayrağı ifade ediyordu. Buna göre, bayrak tamamen bir bez bayrak olarak görülebilir (Hun mezarlarında, özellikle örgülü iyi korunmuş bayrakların bulunduğunu kaydetmek gerekiyor. Kumaş bayraklar Avrupa'ya IV-V yüzyıllarda Hunlar tarafından getirilmişti). İlginçtir ki, *bayrak* her zaman birliğin diğer sembollerinden ayrı belirtiliyordu. İşte, İslam öncesi dönemde yazılmış ve XIV yüzyıl elyazmasıyla günümüze kadar gelen Türk dünyasının görkemli "Kitabi Dede Korkut" destanında böyle bir ifade yer alıyor: "*kılıçla mahvederek, düşmanın tuğ ve bayrağını indirin*" [8, c.50]. Ortaçağ kaynaklarında *Bayrak ve tuğ* farklı semboller olarak gösterilmiştir, örneğin, Şihâbüddin en-Nesevi'nin "Sultan Celaleddin Mankburnu biyografisi" (XIII yüzyıl) ve Zeyneddin Kazvini'nin "Zeyl-i Tarih-i Güzide" (XIV yüzyıl) vakaanamesinde bunlar yer alıyor [9, c.184; 10, c. 119].

Akkoyunlu devletinin vakanüvisi Ebubekir Tahrani (XV yüzyıl), savaşta bayrakların hareketiyle sinyal ötürmek mümkün olduğunu, bunun da, bir tür "bayraklı Mors alfabesi" anlamına geldiği ve bayraklardan ve onların "alfabesinden" anlayan kişilerin- ulakların sayısını tahmin etmeye yardımcı olduğunu bildiriyordu [11, c.114].

İslam dünyası minyatürlerinin büyük çoğunluğunda *bayrak* dikdörtgen veya kare kumaşla tasvir olunuyor-

**Bayraklı savaşçı. Sibirya'da
Lena nehri yakınlarında kaya resmi**

du, ama bazen üçgen sancaklara da rastlanmaktadır. Örneğin, İstanbul Askeri Müzesinde Akkoyunlu devleti hükümdarı Uzun Hasan'ın savaş bayrağı bulunuyor (XV yüzyıl). Bayrak, üzerinde "Sultan Hasan Bahadır", Uzun Hasan'ın tuğrası bulunan üçgen kumaştandır, bayrağın kenarında altın harflerle Kuran'dan ayetler yazılıdır [12, c. 13]. Akkoyunlu devleti tarihçisi Devvani (XV yüzyıl) "Arzname" adlı çalışmasında, Akkoyunlu askerlerinin geçit töreninde, "Bayandur sülalesinin bayrağı olan" "rayat-i bayda"(beyaz bayrak) bayrakları altından geçtiğini yazıyordu [13, c. 154, 156]. Safevi devletinin kurucusu Şah İsmail de minyatürlerde üçgen beyaz bayrak altında tasvir edilmektedir.

Azerbaycan Milli Tarih Müzesindeki XVIII yüzyıl Azerbaycan hanlıklarının ait bayrak koleksiyonu bayrakların şekil olarak say oranını tespit etmeye olanak sağlamaktadır. Örneğin, koleksiyondaki 12 bayraktan üçü beş köşeli, üçü – üçgen, geriye kalanları ise dikdörtgen biçimindedir [14, c.8-39].

"Eski Türkçe Sözlük" Mahmut Kaşgarlı'nın (XI yüzyıl) "Divan-i Lügat-it Türk"üne atıfta bulunarak, Türkçe *bayrak* kelimesinin iki şekilde kullanıldığını yazıyor. İşte, «*bajraq*» terimi aslında bayrak demektir; «*batraq*» terimi ise üzerine ipek kumaş gerilmiş sopayı ifade ediyordu [15, c.79, 89]. İkinci terimin, her tür kumaşlı sembollere uygulandığı tahmin edilebilir, örneğin, üzerine bayrak takılmış bir mızrağa. Bu durumda, terim "yalov" (Farsça), «*jalav*» (Kazakça) terimine yakındır. Türk araştırmacı F.Kurtoğlu, Azerbaycan Türkçesinde ve Çağatay Türkçesinde (Özbekçe) sancak anlamına gelen ve beylik atamasında verilen «*baydak*» kelimesi günümüze kadar korunmuştur (1, s.3-4). Azerbaycan dilinin Şeki şivesinde (Şeki, bugünkü Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuzey-Batısında yer almaktadır; kentin adının "Şakaşen-Sakasen"den – Saklar kenti – geldiği tahmin ediliyor) "baydagını çakıp oturdu" ifadesi bugün de kullanılmaktadır. Türkmencede bu gün de sancak *baydak* terimi olarak biliniyor [16; 17, c.57].

Bayrak terimine telaffuz ve anlam olarak, Altay Türklerinin kullandığı "paydara" terimi yakın olarak kabul edilebilir. "Paydara" terimi, kurbanlık hayvanın yüzülmüş ve

yerleşim biriminin ortasında bir direğe konulmuş deri anlamına geliyordu [11, c. 3]. Daha sonra hayvan derisinin yerine, bu hayvanın tasvir edildiği kumaşın geçtiğini tahmin etmek mümkündür.

F.Kurtoğlu'na göre, "bayrak" kelimesinin kökü "bay"-dır, bu bağlamda "bayrak" "büyüğe layık, büyüğe ait" anlamındadır [1, c.5]. İlginçtir ki, Osmanlı İmparatorluğunda 1843 yılından itibaren askeri bölge, gölgesinde bu bölgenin birliklerinin toplanması gereken sembolün adıyla, "bayrak" olarak adlandırılıyordu.

Kaynaklar tercüme edilirken, bize göre, "bayrak" kelimesinin "bayrak", "sancak", «banner», «flag» olarak tercüme edilmesi doğru olacaktır.

"Kitabi Dede Korkut" destanında bayraktan ayrı olarak "sancak" kelimesi yer almaktadır [8, c.50]. Türkçe "sancak" sözünün kökü "sancmak" – "kazmak", "saplamak", "dikmek" filindedir. Terim, bu veya diğer yapının, bölgenin sembolün sahibine ait olduğunu belirtmek üzere sembollere aitti. F.Kurtoğlu, *sancak* teriminin, çadır ortasındaki direğe asılan bu veya diğer sembolü ifade ettiğini yazıyor [1, c.5].

Çok eskiden sancak sopa ve topuzdan oluşuyordu ise, Ortaçağ'da buna küçük üçgen, gerilmiş dikdörtgen veya sopanın enine takılmış küçük dikdörtgen kumaş eklenmeye başladı.

V.Behaim, *sancağın* şekil olarak *Alemi* (Arapça: 90 derecelik bir açıda kumaşın bağlandığı direk) hatırlattığını, ancak boyut olarak ondan küçük olduğunu belirtiyor [18, c.510]. *Sancağın*, V.Behaim'in tarif ettiği şekilde tasvirine sık sık doğu minyatürlerinde rastlanmaktadır. Brock-

Bayraktar. Tebriz minyatürü. XIV yy.

haus ve Efron'un sözlüğünde, "büyük sancak" anlamına gelen ve Hz. Muhammed ve haleflerine ait edilen "Sancak-i Şerif" terimi kullanılmıştır [19, т.4, стр. 278].

Bizim görüşümüze göre, "sancak" daha çok "resmi" bir semboldür, daha doğrusu, belirli bir rütbe veya makam sembolüdür. İlginçtir, Osmanlı İmparatorluğunda "sancak" idari birimi bulunuyordu.

Kaynakları tercüme ederken, bize göre, "sancak" kelimesinin "standart" olarak çevrilmesi daha doğru olacaktır.

"Standart" kelimesinin Almandan tercümesinin "koy-mak" anlamına gelmesi ve bunun da "sancak" kelimesine uygun olması dikkat çekicidir. Çağdaş Türk lehçelerinde "sancak" daha çok Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır, diğer lehçelerde ise arkaizm olarak kalmaktadır.

"Kitabi Dede Korkut" destanında, sancağın yanı sıra "tuğ" hâkimiyet sembollerinden biri olarak anılmaktadır [8, c.50]. Söz konusu terime, Kıyaseddin Ali'nin "Timur'un Hindistan seferi Günlüğü", Şerafettin Yazdi'nin "Zafername", Fazlullah İbn Ruzbihan Hunci'nin "Tarih-i Arayi Emîni" gibi Ortaçağ kaynaklarında rastlanıyor [20, c.52; 21, c. 37,43; 22, c.104].

Tuğ direk ve küre, hilal şeklinde olan topuzdan oluşuyordu. Genel ağırlığı hafifletmek için direğin içi oyuk oluyordu. Topuzun altına kimi zaman çeşitli renklerde boyanmış at tüyü, kurt, Yak ve sığır kuyrukları bağlanıyordu [18, c.371]. Çağdaş Türk lehçelerinde "tuğ" sözü (Kazakça –*tuv*; Kırgızca –*tu*) arkaik kelimedir.

Tuğ sözü *atkuyruğu* ile eşanlamdadır. Muhtemelen, bu kelime daha çok Ural dağlarının Batısında yaşayan Türk kabileleri tarafından kullanılmıştır ve muhtemelen bu nedenle, Rus ve Avrupa dillerinde geniş biçimde kullanılmaktadır. Edebiyatta bu terimin, "boncuk" (tespih unsurları), "buncuk" (atın göğüs süsü), "muncuk" (ritüel anlamı olan bir süs, Türk halklarının çoğunda halen de nazarlık rolünü oynamaktadır) gibi Türk kelimeleriyle ilişkili olduğu tahmin ediliyor [23, c.160; 24, т.IV, 4.2, таб.1815; 25, c.51]. Azerbaycan Türkçesinin bazı şivelelerinde *tuğ* kelimesi fırça, yelpaze anlamındadır. Böylece, *tuğ*, *buncuk* terimlerinin ritüel öneme sahip olan asılı unsurları gösterdiği anlaşılmaktadır. *Tuğdaki* asılı unsurlar kutsal hayvanların – çoğu zaman at, Doğu Sibiryada kurt, Altaylarda yak, sığır kuyruklarıydı.

Moğol fetihleri sonrasında at kuyruklu *buncuk* sadece Ortadoğuda değil, aynı zamanda Doğu Avrupa'da da geniş şekilde yaygınlaştı [19, т.4, c.938]. Kuyrukların sayısı, *buncuk* sahibinin rütbesine bağlı olarak değişiyordu (birden dokuza kadar, İmparator rütbesindeki hükümdarın buncuğu dokuz kuyruktan oluşuyordu). Daha sonraki dönemlerde, *buncuk* giderek önemini kaybetmiş,

askeri bandonun davul-majörü tarafından (ek olarak çanlarla süslenerek) kullanılmaya başlamıştır.

Osmanlı İmparatorluğunda at kuyruğundan olan püsküller resmi kişinin rütbesinin sembolize ediyordu: üç püsküllü tuğ veziri, 2 püsküllü beylerbeyini, bir püsküllü ise sancakbeyini [18, c.371]. Safevi Devletinde gelenek biraz farklıydı. "Oruc bey Bayat, İranlı Don Juan'ın Kitabından" (XVI yüzyıl) görüldüğü gibi, bu devlette *beylerbeyine* hakimiyet sembolü olarak *sancağı*, *Tümen ağasına* (beylerbeyine bölünen ilin hakimi) ise *tuğ* veriliyordu [26, c.34].

G.M.Vasilyevich'e göre, "tuğ" terimi, Altay dillerinde "yeri göğü birleştiren ağaç" anlamına gelen "turu" ve "tut" sözlerinden geliyor [27, c.155-156]. S.B.Dmitriyev'in araştırmaları, "tuğ" sözünün semantik olarak "tuğra" (mühür), "tulga" (tüylü miğfer), "dug" (Şamanların, Göksel tanrılara ritüel yükselişi için ağaçların tepelerine bağladığı ipek ipliği) terimlerine yakın olduğunu göstermektedir [25, c.48].

Azerbaycan Milli Tarih Müzesi'nin koleksiyonunda, Gence hanlığının son hükümdarı, Ziyadoğlu sülalesinden Cevat Hanın (hakimiyet yılları 1786-1804) *tuğu* bulunuyor. Tuğ, savaş sonrası General Sisianov'un komutasında ele geçirildi. Rus birliklerine karşı kahramancasına direniş gösteren Cevat Han 3 Ocak 1804 yılında bu tuğ altında şehit oldu [29, c. 136].

Sembollerin taşıyıcıları sırasıyla *bayraktar* (bayrak taşıyan), *sancaktar* (sancağı taşıyan), *tuğcu* (tuğ taşıyan) adlandırılıyordu.

Kaynakça

- 1.Kurtoglu F. Turk bayragi ve ay-yildiz. Ankara, Turk Tarih Kurumu Yayınları, 1992
- 2.Рол Д. Генезис цивилизации. Откуда мы произошли... Москва, 2003
3. Мамаев К.К. Флаги рассказывают. Ленинград, 1972
- 4.Виллинбахов Г.В. Русские знамёна. Очерки. Санкт-Петербург, 2005
- 5.Иванов К.А. Флаги государств мира. Москва, 1971

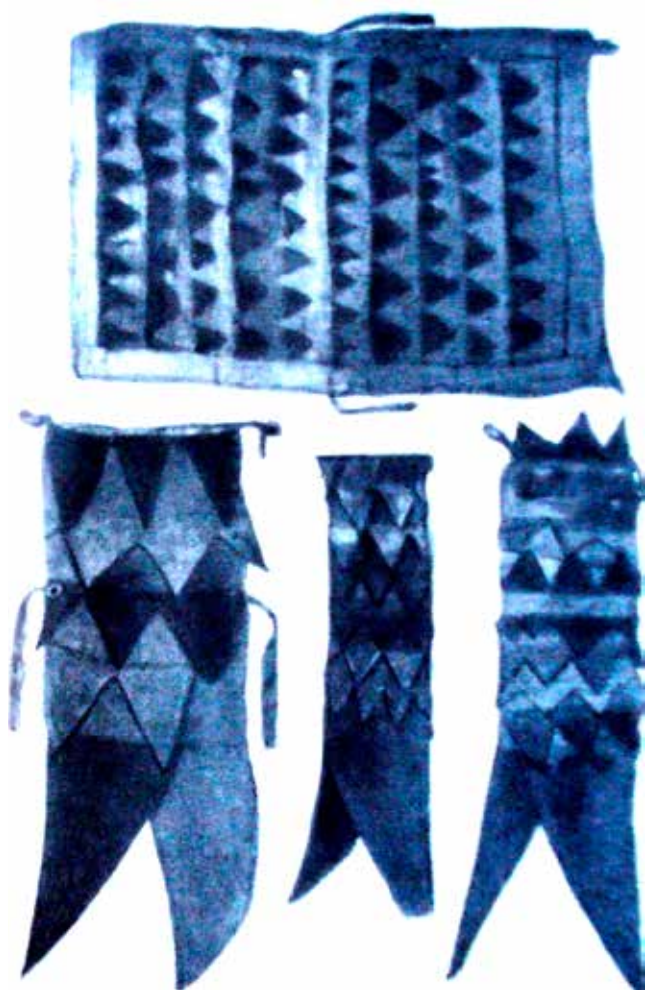
6. Тревер К.В.Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.- Л., 1959

7.Липец Р.С. Образы батыра и его коня в тюрко-монгольском эпосе. М., 1984

8.Kitabi Dede Qorqud. Tertib. Zeynalov F., Alizade S., qeydler Aliyarov S. Baki, 1988

Elinde ejderha görünümlü bayrak olan savaşı. Ortaçağ minyatüründe tasvir

Hun bayraqları. Sibiriya'da arkeolojik kazılarda bulunmuşdur (S.Tolstov'a görə)

9. ан-Несеви, Шихаб ад Дин Манкбурны. Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны. Пер., предисл., коммент., примеч., указатели Буниатова З.М.. Баку, 1973
10. Казвини Зайн ад Дин. Зайл-и тарихи гузида. Пер. с перс., предисл., прилож., указатели Кязимова М.Д., Пириева В.З. Баку, 1990
11. Tihrani Abu-Bakr. Kitabi Diyarbakriyya. Tercume R. Shukurov. Bakı, 1988
12. Sumer F. Karakoyunlular. Ankara, Turk Tarih Kurumu Yayınları, 1992
13. Minorsky V. A civil and military review in Fars in 881 (1476). // BSOAS, v.10, pp. 14

14. Azərbaycan bayraqları. Kataloq. Akademik N.Vəlixanlının redaktəsi ilə. Bakı, 2005
15. Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969
16. Əhmədov S.Ə., Məmmədov V.S. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Bayrağı. Bakı, 2010
17. Karshilashtirilmali turk lehceleri sozlugu (kilavuz kitab). Ankara, Bashbakanlik basimevi, 1991, c. I, 1183 s.
18. Boeheim W. Handbuch der Waffenkunde. Leipzig, 1890
19. Брокгауз Ф.А., Ефрон Н.А. Энциклопедический словарь. С-Пб, 1891, т.4А (8) . Бос-Бунчук
20. Гийас ад-Дин Али. Дневник похода Тимура в Индию. Перевод с перс., предисловие и примечание А. А. Семенова. М., 1958.
21. Yezdi Şəraf əd-Din Əli. Zəfərname. Bakı, 1996
22. Хунджи Фазлуллах ибн Рузбихан. Тарих-и алам арай-и амини. Пер. с англ. на русский Т.А. Минорской. Баку, 1987
23. Менгес К.Г. Восточные элементы в «Слове о полку Игореве». Пер. с англ. А. А. Алексеева. Ленинград, «Наука», 1979
24. Радлов Б.Б. Опыт словаря тюркских наречий. т. IV, 4.2. М., 1963
25. Дмитриев С.Б. Знаменный комплекс в военно-политической культуре средневековых кочевников Центральной Азии// журнал «Para belum», № 14, 2002
26. Книга Орудж бека Баята Дон Жуана Персидского. Перевод с английского, введение и комментарии О. Эфендиева и А. Фарзалиева. Баку, 1988
27. Василевич Г.М. Древние охотничьи и оленеводческие обряды эвенков// Собрание МАЭ АН СССР, г. XVII , М.-Л., 1957
28. Azərbaycan dövlətçiliyi və onun rəmzləri. Akademik N.Vəlixanlının redaktəsi ilə. Bakı, 2000
29. Бабаев Э. Из истории Гянджинского ханства. Баку, 2003